

gösterir. İslâm'dan önceki dönemde Mütelemmis'in (ö. 569) çağdaşı Hind bint Huss'un ilk kelimesi verilen ifadeyi hikmet cümleleri halinde tamamlama şeklinde yaptığı yarışmalar, İmru'ülkays b. Hucr'un Abîd b. Ebras ile yaptığı soru-cevap şeklindeki manzum atışmalar, Abdülmesih b. Amr el-Gassânî'nin Hâlid b. Velîd'in sorularına verdiği hikmetli cevaplar Arap edebiyatında lugaza benzer ilk örneklerdir. Lugaz, Abbâsîler'in ilk zamanlarından itibaren entelektüel hayatın ve şehir yaşamının gelişmesine, refahın artmasına paralel biçimde şiirlerde müstakil konu şeklinde işlenmeye başlamıştır. Bunun ilk örneği olarak Hammâd er-Râviye (ö. 155/772), bir dost meclisinde çekirge ve mızrak dipçik demiri hakkında lugaz beyitleri söylemiştir (İbn Kuteybe, s. 521). Daha sonra lugaz manzumeleri nazmedenlerin çoğu şairler arasından değil fakih, gramerci, tabip gibi başka meslek sahipleri arasından ve özellikle entelektüel kesimden çıkmıştır. Edip Abdurrahman b. Muhammed en-Nazzâm, nahivci İbnü'l-Haşşâb, nahivci Ali b. İsâ el-Fihri, Muvahhid emirlerinden İbn Abdülmü'min diye tanınan Süleyman b. Abdullah, tabip İmâduddin ed-Düneysirî, tabip Hibetullah İbnü't-Tilmîz, tabip Yahyâ İbnü't-Tilmîz, fakih Ahmed el-Vâdîşî, edip ve fakih İbnü'l-Ceyyâb bunlar arasında sayılabilir (İbn Ebû Usaybia, II, 268, 271-272, 278; İbnü'l-Hatîb, IV, 144-145; Makkarî, II, 654; V, 451-454). Şairler arasında, lugaz ve muamma beyitleri divanlarında ayrı bir bölüm oluşturacak şekilde fazla olan İbn Uneyn ile İbn Şeref el-Kayrevânî ve Mihyâr ed-Deylemî'nin adları zikredilebilir.

Lugaz ve ilgâz tabirlerini ilk defa kullananlardan olan Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) lugaz ve muammaya dair ilk eseri de (*Kitâbü'l-Mu'ammâ*) yazdığı kaydedilir. Câhiz, lugaz kabilinden bazı mensur ifadelere ve anekdotlara yer vermekle birlikte (*el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 147) Asmaî ve Ebû Osman el-Mâzinî gibi onun da lugazın faydasına inanmadığı kaydedilir. Bu âlimleri cehalet ve zevksizlikle suçlayan Dellâülkütüb lugazı akıl ve zekâyı geliştirici akli ilimlerden sayar (*el-İ'câz*, vr. 9). İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhîn*'inde uzak anlamlarının kastedildiği 185 yemin lugazını düzenleyip açıklamış ve bir zalimin yemine zorladığı kişinin bunlarla şer'i cezadan kurtulabileceğini söylemiştir. İbn Fâris, mânası az bilinen lugatlarla ilgili *Fütüâ fakihî'l-'Arab* adlı eserindeki lugazları "fakihü'l-'Arab" dediği sembolik bir

şahsa nisbet eder. Zemaşşerî'nin nahiv lugazlarına dair *el-Ehâcî (el-Muhâcât) en-Nahviyye*'si (nşr. Mustafa el-Haderî, Dimaşk 1969) Kâsım b. Hüseyin el-Hârizmî ve Alemüddin es-Sehâvî tarafından şerhedilmiştir. Ebû'l-Alâ el-Maarri'nin *Divânü'l-elgâz*'ı, İbnü'l-Fâriz'ın *Manzûmetü'l-elgâz*'ı, İbn Hişâm en-Nahvî'nin nahiv lugazlarına dair *Mûkîdû'l-ezhân*'ı ile *el-Elgâz*'ı (Kahire 1304), İbn Lûb et-Tağlibî'nin *el-Kaşidetü'l-lugziyye*'si, Süyûtî'nin *et-Tırâz fi'l-elgâz*'ı, Hâlid el-Ezherî ile Ali b. İsâ en-Nahvî'nin *el-Elgâzû'n-nahviyye*'leri (Brockelmann, GAL, II, 34; Suppl., II, 918), Seyyid Şerîf el-Muammâyî'nin *el-Elfiyye fi'l-mu'ammâ ve'l-elgâz*'ı, İbnü'l-Cezerî'nin *el-Elgâzû'l-Cezeriyye*'si (kıraat), Hüseyin Vefâî'nin *el-Elgâzû'l-hisâbiyye*'sinin yanı sıra bir kısmı basılmış yüzlerce lugaz manzumesi tertip edilmiştir (Ahmed M. eş-Şeyh, s. 139-195). Harîrî, Zemaşşerî, Süyûtî ve Nâsîf el-Yâzici'nin makâmât-larında muhtelif türleriyle mensur lugaz örnekleri yer almaktadır. Dellâülkütüb'ün *el-İ'câz fi fînûnî'l-elgâz* (Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Edeb, nr. 498), İbrâhim el-Havrânî'nin *Cilâ'ü'd-deyâcî* (Beyrut 1882), Muhammed Bahît el-Mutîî'nin *Hallû'r-rumz* (Kahire 1327), Ahmed el-Hulvânî'nin *Halâvetü'r-ruz* (Kahire 1308), Tâhir el-Cezâirî'nin *Teshîlû'l-mecâz* (Dimaşk 1303), Radiyyüddin İbnü'l-Hanbelî'nin *Kenzü men hâcâ ve 'ammâ fi'l-e'hâcî ve'l-mu'ammâ* ile *Risâle fi'l-e'hâcî ve'l-elgâz* (Brockelmann, GAL, II, 483; DİA, XXI, 69) adlı eserleri lugazın teori ve pratiğine dair önemli çalışmalarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1082, 1295; Buhârî, "İlim", 5, 50; Müslim, "Münâfikîn", 63, 64; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 147; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, Beyrut 1412/1991, s. 521; Mihyâr ed-Deylemî, *Divân*, Kahire 1345/1926, II, 122; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde* (nşr. Muhammed Karkazân), Beyrut 1408/1988, I, 521-525; İbn Şeref el-Kayrevânî, *Divân* (nşr. Hasan Zikrî Hasan), Kahire 1983, s. 64, 102-103, 108; Dellâülkütüb, *el-İ'câz fi fînûnî'l-elgâz*, Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Edeb, nr. 498, vr. 9, ayrıca bk. tür.yer.; İbn Uneyn, *Divân* (nşr. Halîl Merdem Bek), Dimaşk 1356/1946, s. 149, 152, 173, 178; Ziyâeddin İbnü'l-Esir, *el-Mesellû's-sâir* (nşr. Ahmed el-Hûfî – Bedevî Tabâne), Kahire, ts. (Dâru nehdati Mısır), III, 76-95; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnû'l-enbâ' fi tabâkâtî'l-e'tibbâ'*, Kahire 1300, II, 268, 271-272; İbnü'l-Hatîb, *el-lhâta*, IV, 144-145; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 31, 182; a.mlf., *el-Müzhir fi 'ulûmî'l-luga ve envâ'i-hâ* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye), I, 578-638; a.mlf., *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-nahv* (nşr. Abdülâl Sâlim Mekrem), Beyrut 1406/1985, IV, 184-

314; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 273-275; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, Beyrut 1408/1988, II, 654; V, 451-454; Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlû'l-mecâz ilâ fenni'l-mu'ammâ ve'l-elgâz*, Dimaşk 1303, s. 57-128; Brockelmann, GAL, II, 34, 483; Suppl., II, 452, 918; Mustafa Sâdik er-Râfî, *Târîhu âdâbî'l-'Arab*, Beyrut 1394/1974, III, 403-420; Bedevî Tabâne, *Mu'cemü'l-belâgatî'l-'Arabîyye*, Riyad 1402/1982, II, 787-792; Bekrî Şeyh Emin, *Muâla'ât fi's-şî'rî'l-Memlûkî ve'l-'Osmânî*, Beyrut 1986, s. 176-180; Mişâl Âsî – Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fi'l-luga ve'l-edeb*, Beyrut 1987, II, 1078; Ahmed M. eş-Şeyh, *Kütübü'l-elgâz*, Trablus 1397/1988, s. 139-195, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-muštalaḥâtî'l-belâgiyye ve tetavvûrühâ*, Beyrut 1996, s. 576-577; M. Faruk Toprak, "Klasik Arap Şiirinde Lugaz", *Nûsha*, sy. 3, Ankara 2001, s. 97-110; Cevat İzgi, "İbnü'l-Hanbelî, Radiyyüddin", *DİA*, XXI, 69.

İSMAİL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Arap edebiyatında ortaya çıkıp Arap ve Türk edebiyatlarında rağbet gören lugaz Fars edebiyatında genellikle yerini muammaya bırakmış ve muamma lugazdan daha çok gelişme göstermiştir. Farsça'da bu tür manzumeler için *lugaz* yanında *çîstân* ve *uğ-lûta* kelimeleri de kullanılır (Dihhüdâ, XII, 12405). Fars kültürünün etkisiyle Orta Asya Türkleri'nin bu tabiri kullandığı, Şiban Han'ın divanındaki "çîstân-ı iğne, çîstân-ı ok" gibi başlıklardan (*Şiban Han Divânı*, s. 320-321) anlaşılmaktadır. Klasik İslâm belâgatında ilm-i beyâna dahil hünerler arasında yer alan ve bu sebeple her üç edebiyatta benzer özellikler gösteren lugaz Taşköprizâde'nin *Mevzûâtü'l-ulûm*'unda, "Söz söyleyenin, maksadını gizleyerek bir eşyanın veya anlatmak istediği şeyin âlâmet ve sıfatlarını zikredip ne olduğunu sormasıdır" şeklinde özetlenebilecek biçimde tarif edilmiştir. Burada maksadın doğru olarak tesbiti ve bilinmesi okuyucunun anlayışına, bilgisine ve kültürüne, metinde verilen ip uçlarına bırakılmıştır. Birbirine yakın özellikler gösteren muamma ile lugaz arasındaki belirgin fark muammanın sadece esmâ-i hüsnâ, esmâ-i nebî ve diğer özel isimlere dayanması, lugazın ise bunun dışındaki her türlü varlığın özelliklerinin anlatılarak isimlerinin bilinmesi ve genellikle soru cümlesiyle başlamasıdır.

Lugazlara "Nedir ol, nedir ol kim, ol ne isim, ne acep isim" gibi soru cümlecikleriyle başlanır. Farsça lugazlar "çîst, çîst ân ki, çîstân" gibi sorularla başlar. Arapça lugazlarda böyle bir şart görünmez, ancak bunlar da "mâ" gibi bir soru edatıyla ve "mâ hüve, mâ hüve'l-ism, habbîrünü eyye şey'in" gibi soru cümleleriyle tertip

edilmektedir. Türk ve Fars edebiyatlarındaki örneklerde ilk mısraa yerleştirilen bu gibi ibarelerin ardından şiirlerin uzun olanlarında genellikle şairin mahlası da bulunur. Türkçe lugazlar bazı halk bilmecelelerindeki tekerlemeleri andıran, "Bunu ârif olan bilir; erbâb-ı kemâl anlar; her ne kim dilerse olur, ona feyiz kapısı açılır; isteyen bunu bulur, endişeden kurtulur; hünerin var ise fende / feth kıl bu lugazım sen de" gibi cümlelerle sona erer.

Neyfî'nin, cevabı da lugaz olan bir mesnevisi bu türü tanıtırma bakımından dikkat çekici bir örnektir: "Ol nedir kim bir hisâr-ı ma'nevî / Ekser ebyâtı içinde mesnevî // Fethine erbâb-ı tab' eder gulû / Ortaya alırlar onu sû-be-sû // Hâsılı bir sırr-ı mübhemdir garaz / Oldu gâhî cevher ü gâhî araz // Söylesem de ben onu sana nedir / Yine sorarsın onu bana nedir // Oldu rehber kendisine bu lugaz / Görünen köye kılavuz istemez." Lugazlar metnindeki bilgiler, ipuçları, işaret ve imâlar değerlendirilerek sezgi veya istihraç suretiyle çözülebildiğinden çok defa muammaya göre daha uzun ve ayrıntılı manzumeler halinde düzenlenir. Bilinmesi istenen şeyin sıfat ve âlâmetlerini ustalıkla bir biçimde ancak müphem bir tarzda söylemek gerekir. Meselâ, "Ol nedir ki yok-durur cisminde can / Karnı içi dopdolı yılan çiyan / Dili yoktur yetmiş iki dil bilir / Başını kesiceğiz söyler ayan" kıtası kamış kalem için söylenmiş bir lugazdır.

Türk edebiyatında lugazlara "lugaz-güne" denilen ve kıta, rubâî, bir veya birkaç beyit şeklinde kaleme alınan manzumeleri de dahil etmek gerekir. Nâbî gibi şairlerde örneklerine çokça rastlanan bu şiirlerin ilk bakışta lugazlarla bir ilgisi görünmemekle beraber "lugaz-güne muammâ" veya "muammâ be-tarîk-i lugaz" denilen şiirlerde olduğu gibi anlatımlarında bazı müphemlikler görülmekte, okuyucuya sorular yöneltilmektedir.

Türk edebiyatına XV. yüzyıldan itibaren girmeye başlayan lugaz ve muamma XVIII. yüzyılda en verimli devresini yaşamıştır. Manzum olanları aruzun çeşitli kalıplarıyla yazılmakla beraber daha çok "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbının kullanıldığı görülmektedir. Beyit ve kıta dışında gazellere de rastlanmakla beraber mesnevi şeklinde kafiyelenmiş yirmi-yirmi beş beyitlik örnekler çoğunluktadır. Aralarında Ahmed Paşa, Nâbî, Nedîm, Şeyh Galib gibi meşhurların da bulunduğu lugaz kaleme alan şairlere Lâmiî, Âşık Ömer, Sümbülzâde Vehbî, Rahmî, Ferdî,

Sücûdî, Vahyî, Zarîfî, Zamîrî, Fazlî, Saîdî, Râşid, Reşid, Lebîb, Fennî, Emînî, Sâbit, Zîver, Sâmî, Enderunlu Vâsîf gibi pek çok şairi de eklemek mümkündür. Mutasavvîf bir şair olan Himmetzâde Abdi Efendi'nin manzum lugazlardan ibaret *Dîvân-ı Lugaz* adlı bir eseri vardır (TSMK, Hazine, nr. 1050, vr. 206^b-212^b). Fitrat Hanım'ın yazdığı lugazlar arasında "cemre" hakkında olanı çok beğenilmiş ve meşhur olmuştur. Keçecizâde İzzet Molla'nın da Koca Râgıp Paşa'nın "ع" harfi üzerine söylediği 147 lugazı şerheden on varaklık bir eseri vardır (bilinen tek nüshası İÜ Ktp. TY, nr. 3566). Manzum lugazlar divanların son kısmında "elgâz" veya "lugaz âyîne" başlıkları altında yer alırken mensur lugazlara daha çok cönklerde rastlanmaktadır. Kelâm, fıkıh gibi dinî ilimlerle ilgili meseleleri anlatmak, hesap, nahiv, belâgat gibi alanlarda zihni açmak ve özellikle talebeleri bu gibi metinler üzerinde düşündürmeye ve doğruyu bulmaya yönlendirmek için kaleme alınmış mensur lugazlar da vardır. Divan edebiyatında lugaz yazmak, bunlara cevap beklemek, dolayısıyla manzum cevaplar tertip etmek, halk edebiyatında olduğu gibi cevabı bilen yahut bulanlara mükâfat vaad etmek gibi bir gelenek de bulunmaktadır. Nitekim Sultan III. Murad'ın kandil lugazının, Enderun Hazine Koğuşu ağalarının Cihâdî Bey ile Müdâmî mahlaslı bir şair tarafından yine manzum olarak cevaplandırıldığı bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Tâhîrülmevlevî, *Edebiyat Lügati*, İstanbul 1973, s. 93; *Bedrî Dilşad'ın Murâd-nâmesi* (haz. Âdem Ceyhan), İstanbul 1997, II, 699; *Şiban Han Divânı* (haz. Yakup Karasoy), Ankara 1998, s. 320-321; *Nâbî Divânı* (haz. Ali Fuat Bilkan), İstanbul 1997, Giriş, I, s. XXIX, XXX; II, 1326-1349; Mehmed Hafid, *ed-Dürerü'l-mün-tehabâtü'l-mensûre fî islâhî'l-galatâtî'l-meşhûre*, İstanbul 1221, s. 297; *Enderunlu Osman Vâsîf Bey ve Divânı* (haz. Rahşan Gürel), İstanbul, ts. (Kitabevi), s. 695-696; Âmil Çelebioğlu – Yusuf Ziya Öksüz, *Türk Bilmeceler Hazinesi*, İstanbul 1979, s.17-32; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Ankara 1980, s. 273-275; Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983, s. 490; Mehmet Arslan, "Divan Edebiyatında Muamma", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, İstanbul 2000, s. 251-252, 256-257, 268; M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul 2000, s. 264-266; a.mlf., "Muamma ve Divan Edebiyatındaki Seyri", *TDED*, XXVII (1997), s. 298-300; Dihhâd, *Lugatnâme*, XII, 12405-12407; XIII, 18704; Fikret Türkmen, "Lügaz", *TDEA*, VI, 102-103; Nuri Özcan, "Abdî, Himmetzâde", *DİA*, I, 74; Naci Okçu, "İzzet Molla Keçecizâde", a.e., XXIII, 563.

MUSTAFA UZUN

LUKATA (اللقطة)

Bulutnu mal.

Sözlükte masdar olarak "bir malı yerden kaldırıp almak", isim olarak "buluntu mal" anlamına gelen lukata İslâm hukukunda "mâlikî bilinmeyen, fakat mubah mal grubunda da yer almayan buluntu mal" veya "üzerindeki hakkını terketme niyeti olmaksızın mâlikinin iradesi dışında kaybolmuş ve bir başkası tarafından bulunmuş sahibi bilinmeyen mal" mânâsında kullanılır. Malı bulana *mültekât*, bulup alma işine de *iltikât* denilir. Buluntu çocuk anlamındaki lakit ile kaybolan hayvan karşılığındaki *dâlle* terimleri eşya için kullanılmaz.

Kur'an'da temel hakların korunması, insanların mallarına haksız tecavüzün ve israfın önlenmesi yönünde genel ilkeler yer alsa da yitirilen bir malın bulunmasının tâbî olduğu ahkâma dair özel bir açıklamaya yer almaz. Hadislerde, gerek sahibi bilinmeyen başı boş hayvanlar gerekse buluntu mallarla ilgili olarak malı bulan şahsa sorumluluk yükleyerek hak sahibinin hakkını korumaya öncelik veren, malın sahibini bulmayı ve malı belli bir süre koruma altına almayı, bu mümkün olmadıkça malın israfını önlemeyi hedefleyen bazı pratik tedbirler zikredilir (Buhârî, "Luğağa", I-4, 9, 11; Müslim, "Luğağa", I-12; Şevkânî, V, 378-388). Fıkıh kitaplarında, hem hadislerdeki hükümler hem de bu konuda bölgelerin örf ve âdeti göz önüne alınarak mâlikinin iradesi dışında kaybolmuş bir malın bulunması halinde bulanın hak ve sorumluluklarının ne olacağı ve bu malın nasıl bir işleme tâbî tutulacağı konusu "lukata" başlığı altında ele alınmış ve günlük hayatta sıkça karşılaşılan bu durumda çözüm üretmeye yönelik ayrıntılı bir dizi açıklamaya yer verilmiştir.

Mahiyeti ve Şartları. Fakihlerin lukataya ilişkin olarak yaptıkları "mâlikî bilinmeyen yitirilmiş mal" (*Kâsânî*, VI, 200), "ziyaa açık mâsum mal" (İbn Nüceym, V, 161; Dirdâr, II, 322), "bulanın hak sahibini bilmediği, muhrez de olmayan muhterem mal" (Şemseddin er-Remlî, V, 426) gibi tanımlar lukatanın bulan, buluntu mal ve bulma işlemi şeklinde üç unsurdan meydana geldiğine işaret etmekle birlikte daha çok üçüncü unsur üzerinde yoğunlaşarak malın yitirilmiş olması, sahibinin bilinmemesi, temellükü mubah olan mallardan olmaması ve zayı olma tehlikesi